

Оксана ГРИГОРУК (*Київ*)

**До історії православних
церковних братств Поділля
(за матеріалами “Подольских епархиальных ведомостей”)**

В сучасній подільській регіоналістиці спостерігається значне поживлення інтересу до історії духовно-релігійного життя краю. Високий науковий рівень досліджень забезпечується шляхом залучення якнайширшої документальної бази. Важливе місце тут посідають періодичні видання православної церкви, які довгий час з ідеологічних причин були вилучені з наукового обігу. Нині до цього виду історичних джерел дедалі частіше звертаються подільські історики, етнографи, літератори.

В 1862–1905 роках Подільська єпископська кафедра видавала друкований відомчий орган “Подольские епархиальные ведомости”. За програмою, затвердженою Синодом, часопис складався з офіційної та неофіційної частин. До 1880 р. він виходив два рази на місяць. В подальшому періодичність видання було збільшено вдвічі. Протягом 43-річного періоду існування журналу на його сторінках накопичилась різнобічна інформація. Попри ідеологічний наліт, певні неточності, а то й спотворення при викладі фактів, публікації подають загалом широку картину духовно-релігійного життя Поділля з усіма його здобутками, проблемами та втратами. В міру можливостей – адже видання було підцензурним – тогочасні й давноминулі події висвітлювалися здебільшого об’єктивно. Чимало статей поза волею чиновників містили українську національну тематику.

Серед них – публікації про діяльність подільських православних братств. Знайомство з їх давніми патріотичними традиціями утверджувало в свідомості читачів ідею єдності кліру й

громадськості як необхідної умови стабільності церковно-релігійного життя та виконання церквою місії духовного провідника нації. Автори історико-краєзнавчих праць, розміщених на шпальтах “Подольских епархиальных ведомостей”, розглядали минуле подільських братств переважно в загальному контексті суспільно-політичних і духовних процесів, що відбувалися в краї.

Детальніше ця сторінка історії Поділля висвітлена в кількох нарисах. Так, Ю. Сіцинський в роботі “Медоварение в древней Руси и остатки его при церквах Подольской епархии” описує старовинну традицію справляння канунів¹. Суть її полягала в тому, що братчики до храмових та поминальних днів спеціально виготовляли хмільний медовий напій з меду власних пасік. Ним пригощали парафіян на благодійних обідах, а потім продавали його всім охочим. Виручені кошти витрачалися на утримання храмів, освітніх закладів, на допомогу бідним, сиротам і хворим. Бортництво й медоваріння становили одне із основних джерел прибутків братств.

Існуючий звичай глибоко вкоренився в свідомості подоян на рівні звичаєвого права. Імперська влада трактувала його як спадок від уніатської віри, а тому й ставилася відверто вороже. Нових великоросійських господарів краю драгувала фінансова незалежність парафіяльних громад. 1849 року генерал-губернатор Бібіков зробив секретне розпорядження місцевому єпископу Елпідифору заборонити справляння канунів. Того ж року Подільська духовна консисторія наказала благочинним зібрати дані про те, в яких парафіях така традиція ще існує. Як з’ясувалося, в більшості населених пунктів краю ще в 20-30-х роках XIX ст. зникли братські пасіки, братчики перестали варити й реалізовувати канунний мед. Причиною тому був спротив поміщиків, невдоволених значним скороченням прибутків у шинках і корчмах. Проте громади так просто не здавали свої позиції. Через заборони медоваріння виникали численні сутички з поміщиками, йшла судоватяганина. В цей час значно зросли урядові та місцеві податки на бортництво.

На 1850-й рік з дозволу місцевої влади канун справляли лише 40 релігійних громад Поділля. 15 з них отримували значний що-

річний прибуток для своїх храмів – по 15-40 рублів сріблом, в інших він не перевищував 10 рублів. Кафедральне керівництво за згодою Синоду прийняло рішення не вдаватися до кардинальних заходів, а почекати, поки звичай не зникне сам по собі. Благодійні ж отримали наказ суворо стежити, щоб його не поновлювали в решті парафій.

У праці П. Вікула “Братские свечи” йдеться про ще один напрямок діяльності подільських братств². Із воску власних пасік члени громад власноруч виготовляли свічки й офірки для відправлення треб, богослужінь та для освітлення храмів. Кошти від реалізації воскових виробів (свічні прибутки) в значній кількості витрачалися громадами не лише на храми, але й на розвиток освіти та благодійність.

Автор дослідження описав методи боротьби російської влади з незалежною самодіяльною активністю братств. Так, ще 1808 року Олександр I наказав припинити використання в церквах саморобних свічок, котрі слід було замінити заводськими восковими виробами. Їх реалізація, а отже й отримані прибутки, передавалися під контроль місцевих кафедральних правлінь. Вислужуючись перед вищим керівництвом, подільський єпископ Кирило 1830 року доручив російському купцеві Калініну зайнятися постачанням свічок для всіх парафій краю. Однак посланців купця місцеві жителі просто проганяли, відмовляючись купувати їхній товар. Доходило не раз і до сутичок, фізичних розправ. Кирило змушений був відмовитись від свого задуму, однак зобов’язав благочинних вести роз’яснювальну роботу серед членів підпорядкованих їм громад.

Лише в 50-х роках XIX ст. подільському духовному керівництву вдалося реалізувати настанову царя. В Кам’янці-Подільському було відкрито свічний склад, а по волостях – дрібні лавки, в яких по завищених цінах продавали свічки із заводів великоросійських єпархій.

Попри всі спроби самодержавства припинити діяльність українських церковних братств, їхні давні традиції зберігалися на Поділлі аж до початку XX ст. Із найдостойніших і найавторитетніших парафіян громади обирали братчиків і сестричок. Так

само, як і колись, вони були виразниками громадської думки і могли кардинально впливати на неї. Тому парафіяльні священики намагалися заручитися їх довірою й підтримкою, особливо в питаннях збору пожертвувань на облаштування храмів і причтових будівель

Братчики вирізнялись серед інших присутніх на богослужіннях тим, що займали почесні місця біля вівтаря і тримали великі саморобні братські свічки. Їх майно зберігалось в церквах в спеціальних скринях.

З минулих часів у парафіян залишилося переконання, що церковними коштами повинні розпоряджатися вони. З цього приводу неодноразово виникали непорозуміння між громадами і священиками. Синоду та місцевій духовній владі так і не вдалося припинити обрання офіційно несанкціонованих ключників. Вони разом із старшими братчиками намагалися підпорядкувати контролю парафіян витрачання зібраних пожертвувань та ведення церковного господарства. Непоодинокими були спроби керувати церковним причтом не лише у фінансово-господарських, але й у інших питаннях.

Ще в одній своїй публікації “К рассуждению о восстановлении приходской жизни по старине”³ П. Вікул аналізує заходи єпархіального керівництва, що призвели до остаточного занепаду парафіяльних громадських об’єднань в середині XIX ст. Місцева духовна влада прибрала до своїх рук всі джерела надходження їхніх прибутків: вільні поля, млини, перевезення. Поступово зменшено медоваріння. Скасовано обрання місцевих священиків громадами та запроваджено їх призначення кафедральним керівництвом. Штатних церковно – та священнослужителів переведено на казенне утримання. Так братства були позбавлені майже всіх обов’язків, прав і матеріальних засобів, а згодом припинили своє існування.

Далі в статті йдеться про спроби офіційної церкви відродити їх діяльність в 60-х роках XIX ст. З цією метою в 1864 році видано Положення про церковні братства. Щоб отримати дозвіл на їх відкриття, церковні громади повинні були затверджувати в архієрея статuti, складені відповідно до Положення. В 60-х роках у

Подільській єпархії засновано близько тридцяти таких “статутних” парафіяльних об’єднань. Однак, як зазначає П. Вікул, вони були недовговічними, трималися на ентузіазмі місцевого духовництва, а зі зміною кліру відразу закривались.

В “Подольских епархиальных ведомостях” надруковано текст Положення про церковно-парафіяльні братства⁴. Пронизаний густим чадом “купночинія”, він визначав головні завдання братств: очищення православного ґрунту від шкідливих впливів (тобто від українського православ’я), звеличення російської народності, сприяння поширенню російського елементу через школи, лекції, бесіди. На всі керівні посади в братствах рекомендувалося призначати чиновників різних рангів, а вони, як правило, були великоросами.

Однак рядовими братчиками в переважній більшості були патріотично налаштовані представники духовництва, інтелігенції, прості селяни й міщани. Про успіхи в їх діяльності йдеться у звітах про роботу братств. Слід зазначити, що такі публікації були поодинокими і містили стислу інформацію. Так, Літинське Свято-Миколаївське братство звітувало про свою роботу лише 1873 року, через 4 роки після заснування. За цей час братчики облаштували церкву, дзвіницю, збудували житло для священика собору, надавали матеріальну допомогу місцевій початковій школі, організували церковний хор⁵.

Летичівське Свято-Михайлівське братство 1873 року доповідало, що за 3 роки його існування впорядковано кладовище, зведено будинок для причту й сторожа кладовищної церкви, обладнано притулок для бездомних, збудовано кам’яну дзвіницю, відкрито книжкову лавку та надано грошову допомогу найбіднішим учням двокласного народного училища. Члени братства мали намір відкрити ремісничий клас, але Київський навчальний округ відмовився надати їм фінансову підтримку⁶.

У звіті Чуківського церковного братства (Брацлавський повіт) за 1887 рік йдеться про пожежу, котра в листопаді 1886 року повністю знищила місцевий храм. На лихо відгукнулося все подільське духовництво. Його силами на нову церкву було зібрано 3683 рублі сріблом⁷.

В серії статей “О братствах Подольской епархии”, опублікованих 1868 року, детально висвітлюються здобутки⁹ братств, котрі діяли у той час на Поділлі. Всі вони займалися благодійністю, підтримували освітні заклади, по можливості заводили церковні книгозбірні, облаштовували храми та причтові споруди, організували хори, котрі нерідко продовжували співати на “почаївський”, а не на “московський” манер⁸.

Громади пильно стежили за тим, щоб братчики дотримувалися морально-етичних норм поведінки. Порушників за громадським вироком штрафували на користь місцевих шкіл та на благодійні потреби, а то й позбавляли права на членство в різних громадських об’єднаннях⁹.

Найдетальніше єпархіальний часопис знайомив читачів з діяльністю Кам’янецького Свято-Іоанно-Предтеченського братства. Про історію його заснування йдеться в статті “Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтеченском Соборе”¹⁰. Страшна пожежа, що сталася в Кам’янці-Подільському 1862 року, завдала великої шкоди місту. Було знищено чимало світських та культових споруд. На поновлення кафедрального римокатолицького костелу від католиків сипалися щедрі пожертвування. Їх збирали всюди – в католицьких храмах, на вулицях, в різних установах. Прохачі обходили всі будинки міських жителів, не зважаючи на віросповідання, звання, статки. Швидко кафедральний собор католиків було відновлено, та ще й вистачило коштів на перебудову кладовищного костелу. А поруч стояла обдерта, напівзруйнована православна церква. Пожертвування на православні храми міста через бідність парафіян були мізерними. Для їх збільшення з ініціативи єпархіальної влади 1863 року засновано братство при місцевому кафедральному соборі. Його основною турботою повинна була стати підтримка убогих православних церков Кам’янця-Подільського. Проте члени братства, наслідуючи прабатьківські традиції, на перший план висунули просвітницьку і благодійну діяльність, що було зафіксовано в новому статуті, затвердженому Преосвященним Леонтієм 20 листопада 1864 року.

Уже наступного року вони відкрили три початкових школи у місті та його околицях – в Польських та Руських Фільварках.

Там навчалось 140 сиріт та дітей з найбідніших сімей віком від 7 до 12 років. На членські внески та пожертвування братчики наймали навчальні приміщення, опалювали їх, купували книги та інше шкільне приладдя, оплачували працю вчителів¹¹.

1866 року в кафедральному місті лютувала холера. Вулицями блукали натовпи осиротілих, обідраних дітей. Дівчаток забирали в сім'ї, а хлопчики були покинуті напризволяще. Для них братство в одній із своїх шкіл облаштувало притулок, а в лютому 1867 року при ньому відкрило ремісничу школу. Там навчалися і утримувалися 34 хлопчики, а 40 дітей приходили з міста лише на заняття з ремесел. Безпритульних дітей було надзвичайно багато, однак через брак коштів прихисток давали далеко не всім¹².

Про склад Ради братства, про фінансові надходження (членські внески і пожертвування) та статті витрат довідуємося із його щорічних звітів, котрі систематично публікувалися в “Подольських єпархиальних ведомостях”. Досить красномовно формулювалися завдання, котрі ставила влада перед братством: бідних сиріт пригрівають католики та євреї, дають їм своє “іновірне” виховання, тому православним необхідно самим терміново взятися за допомогу бездомним дітям, навчити їх російської та церковної мов, дати православно-російське виховання [13].

У звіті за 1870–1871 рік йшлося про освячення новобудови для братського притулку. Приміщення було зведено на кошти, зібрані по всій єпархії та поза нею. Як і в попередні та наступні роки, Рада братства із сумом констатувала, що коштів надходить все менше і менше, їх абсолютно не достатньо для більш-менш нормального харчування та одягу дітей. А в цей час з усіх куточків єпархії з'їжджалися зубожілі псаломщики й дяки з проханням прийняти їх синів до ремісничої школи, щоб ті в майбутньому могли заробляти на шматок хліба. Леонтій дав розпорядження всім благочинним та настоятелям монастирів вступити 1872 року до братства, щороку вносити до його каси до 3 рублів, а також допомогти із зборами пожертвувань від підлеглого духівництва¹⁴.

1872 року відкрито притулок для 12–15 дівчаток. Їх утримували, навчали грамоті й рукоділля на кошти Дамського комітету який діяв у складі братства¹⁵.

У звіті за 1873–1874 рік повідомлялося про те, що з надзвичайними труднощами за 10 років вдалося придбати рухомого і нерухомого майна на 14 тис. рублів. Відтепер пансіонери були забезпечені спальними приміщеннями, обладнаними майстернями, навчальними класами. Однак їх побут залишався необлаштованим, харчування було недостатнім, не вистачало теплого одягу¹⁶. Проблема належного фінансування братських притулків не була розв'язана і в наступні роки.

Чималий обсяг інформації у вказаних матеріалах стосувався організації та вдосконалення навчально-виховного процесу в школах, заснованих братством. Його члени прагнули дати дітям пристойну початкову освіту. Крім того, вони добре розуміли, що включитись у більш-менш повноцінне життя можна, лише маючи певні навички та майстерність в якомусь ремеслі. Тому предметом особливої турботи було налагодження якісного навчання хлопчиків і дівчаток різним ремеслам, рукоділлю, рільництву, городництву, садівництву тощо.

Розглянуті публікації “Подольських єпархиальних ведомостей” свідчать про те, що православні церковні братства ще з давніх-давен відігравали провідну роль в духовно-релігійному і громадському житті подолан. Усі спроби самодержавства припинити їх діяльність, або перетворити на допоміжні громадські органи московської церкви не мали абсолютного успіху.

Давні традиції релігійних об'єднань жили серед вірних аж до початку XX ст. Відроджені в 60-х роках XIX ст. волею духовної влади, вони були позначені духом українського, а не московського православ'я. Позбавлені прав та засобів отримання прибутків, братства, в міру своїх скромних можливостей, підтримували освіту, охорону здоров'я, допомагали збіднілим верствам населення, облаштовували церкви тощо. Цим хоч якось пом'якшувалися соціальні контрасти.

¹ *Сицинский Е.* Медоварение в древней Руси и остатки его при церквях Подольской епархии. // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н. о.) – 1878. – № 12. – С. 448–459, № 13. – С. 483–489, № 15. – С. 555–565, № 18. – С. 643–650, № 19. – С. 673–685.

² *Викул П.* Братские свечи. // ПЕВ (н. о.) – 1904. – № 24. – С. 526–540, № 25. – С. 546–555, № 26. – С. 567–579.

³ *Викул П.* К рассуждениям о восстановлении приходской жизни по старине. // ПЕВ. – 1899. – № 7. – С. 138–150.

⁴ Правила для учреждения церковно-приходских братств, Высочайше утвержденные Государем Императором 8 мая 1864 года // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о. о.) – 1864. – № 14. – С. 143–145.

⁵ Отчет Литинского Свято-Николаевского братства за 1872–73 год // ПЕВ (о. о.) – 1873. – № 4. – С. 87.

⁶ Отчет Летичевского Свято-Михайловского братства за 1872 год // ПЕВ (о. о.) – 1873. – № 4. – С. 89.

⁷ Отчет Чуковского Церковного (во имя святого Алексия Человека Божия) Братства за 1887 год // ПЕВ (о. о.) – 1888. – № 3. – С. 36–42.

⁸ *Троицкий П.* О братствах в Подольской епархии. // ПЕВ (н. о.) – 1868. – № 4. – С. 114–120, № 6. – С. 172–178, № 9. – С. 267–273, № 11. – С. 331–337, № 14. – С. 432–438, № 18. – С. 573–576.

⁹ Очерки из церковно-общественной и бытовой жизни Подолии. Глава IV. Паства. // ПЕВ (н. о.) – 1905. – № 48. – С. 1125–1135.

¹⁰ Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтеченском соборе. // ПЕВ (н. о.) – 1865. – № 1. – С. 11–23.

¹¹ Разные известия. Об открытии 3-х школ Каменецким Иоанно-Предтеченским братством. // ПЕВ (н. о.) – 1865. – № 6. – С. 271–272.

¹² О приюте для сирот и ремесленной школе, устроенных в Каменце-Подольском Православным Иоанно-Предтеченским братством. // ПЕВ (н. о.) – 1867. – № 9. – С. 317–319.

¹³ Годовщина Свято-Иоанно-Предтеченского православного братства. // ПЕВ (н. о.) – 1866. – № 24. – С. 870–889.

¹⁴ Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1873–74 год // ПЕВ (н. о.) – 1875. – № 3. – С. 97–110.

¹⁵ Извлечение из отчета Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1872–73 год // ПЕВ (н. о.) – 1874. – № 23. – С. 816–826.

¹⁶ Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1873–74 год // ПЕВ (н. о.) – 1875. – № 3. – С. 97–110.